УДК 821.161.2.09

Мехдієва Т. В.

ОБРАЗ «НОВОГО» ЧОЛОВІКА В ЖІНОЧІЙ ФЕМІНІСТИЧНІЙ ПРОЗІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

(ЗА ТВОРАМИ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ «У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА», «ЛЮДИНА»)

У статті розкрито особливості та специфіку зображення чоловічих образів у жіночому феміністичному письмі кінця XIX – початку XX ст., визначено два типи чоловічих характерів, зображуваних у жіночій феміністичній прозі цього періоду на прикладі повістей О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала» та «Людина».

Ключові слова: *феміністичне письмо, гендерний аналіз, образ «нової» жінки, образ «нового» чоловіка.*

В статье раскрыты особенности и специфика изображения мужского образа в женском феминистическом письме конца XIX – начала XX в., определены два типа мужских характеров, раскрытых в женской феминистической прозе этого периода на примере повестей О. Кобылянской «Людина», «В неділю рано зілля копала».

Ключевые слова: *феминистическое письмо, гендерный анализ, образ «новой» женщины, образ «нового» мужчины.*

The author of the paper describes peculiarities of representation of the male images in the end of the 19th – the beginning of the 20 the century's Ukrainian female prose. Special attention is given to analysis of the two types of male characters in the novels by O. Kobulyanskaya.

Key words: *feministic writing, gender analysis, a «new» woman image, a «new» man image.*

Питання, пов'язані з особливостями статі людини та її психологічними відмінностями, останнім часом входять у число найбільш обговорюваних у суспільстві. Ще в 60-х роках XX століття поняття «ґендер» у тому сенсі, як воно сьогодні вживається, було майже невідомим. Однією з перших звернула увагу на існування системи «стать – ґендер» американський антрополог Гейл Рубін. Вона розробила новий підхід до опису розрізнення статей, де біологічній статі (sex) була протиставлена стать у значенні виду (ґендер). Сьогодні поняття «ґендер» використовується у значенні «співвідношення статей» або «соціально-культурна конструкція сексуальності». У наш час ґендерні дослідження поширені в багатьох країнах світу. Як відомо, ґендерні дослідження в Україні було започатковано в 1990-х роках XX ст. літературознавцями та соціологами. Так, зокрема, в системі наукових досліджень протягом 1993-95 рр. активно здійснювалась діяльність щодо вивчення становища й статусу жінок, яка в подальшому виокремилась у самостійний напрямок «жіночих досліджень». Ґендерний метод дослідження застосовується у психології, соціології, педагогіці, правознавстві, філософії. Характерною рисою сучасного літературознавства є наявність у ньому різних методологічних підходів, серед яких дедалі чіткішим є ґендерний напрям.

Суттєве пожвавлення інтересу літературознавства до ґендерних проблем зумовлене як позалітературними чинниками (соціальні процеси демократизації суспільства, у тому числі й подолання ґендерної асиметрії), так і власне літературними (сучасний рівень розвитку жіночої літератури). Теорія ґендеру дозволяє по-новому інтерпретувати твори художньої літератури, де наочно і глибоко втілюються чоловічий і жіночий погляд на світ (ґендерна картина світу), на взаємини статей, а також висвітлити проблему жіночої творчості, яка і до цього дня вважається значущою і знаходить нові перспективи у зв'язку з успіхами ґендерології. У межах ґендерних студій обґрунтовується різне сприйняття світу чоловіком і жінкою, вивчаються різні способи їхнього буття, досвіду, ментальності, які знаходять своє відображення в художніх текстах. На сьогодні в дослідженні жіночої творчості першочерговими літературознавчими завданнями є: корегування стереотипних уявлень про тексти, створені письменницями; включення їх творчої спадщини в історико-літературний процес; вивчення специфіки «жіночого письма». Як зауважує сучасна українська дослідниця В. Агеєва, пріоритетними завданнями ґендерних досліджень у літературознавстві є виявлення у художніх творах конструктів «жіночого» і «чоловічого», визначення традиційних стереотипів

жіночості й мужності, типів жіночих і чоловічих характерів, відстеження їх еволюції у розвитку літератури [1, с. 430-435].

Основні положення ґендерного літературознавства містяться в публікаціях західноєвропейських і американських учених; Ф. Джеймса, Л. Ірігарайя, А. Розенхольа, М. Рюткьонеана, К. Уеста, Е. Шоре, Е. Шоуолтер, С. Фаррела, К. Хорні; російських дослідників: Н. Ажгихіної, О. Барабан, Я. Боцман, М. Михайлової, Є. Строганової, І. Савкіної, Т. Ровенської, Є. Трофімової, М. Михайлової. В українському літературознавстві чимало зробили В. Агеєва, О. Акелькіна, Т. Баранова, А. Волобуєва Т. Гундорова, Ю. Галустян, Ю. Гончар, О. Забужко, Н. Зборовська І. Козакова, Ю. Лобач-Жученко, Т. Морозенко, С. Павличко, В. Погребна, М. Скорик, В. Слінчук, Л. Таран, Г. Улюра, Н. Шевченко та ін.

Активності ґендерних досліджень власне в українському літературознавстві сприяє розвиток жіночого літературного дискурсу. У XX ст. простежуємо домінування саме жіночого голосу в українській літературі. Загальновідомими сьогодні є імена Н. Бічуї, Г. Гордасевич, Л. Демської, І. Жиленко, Т. Зарівної, О. Забужко, М. Ільницької, С. Йовенко, Є. Кононенко, С. Майданської, М. Матіос, Г. Пагутяк, Л. Пономаренко, Г. Тарасюк, Н. Тубальцевої та ін. У творах цих письменниць моделюється новий тип жіночої ідентичності, зокрема, постає нова сильна жінка XX століття. Але необхідно згадати, що сучасні українські письменниці продовжують традицію, започатковану ще у XIX ст., такими відомими українськими майстринями слова, як О. Кобилянська, Н. Кобринська, Леся Українка. Тому, на нашу думку, особливо цікавою для ґендерного аналізу в українській літературі є жіноча проза кінця XIX – початку XX ст., адже саме ця література поклала початок традиції художнього висвітлення питань фемінізму. Наприкінці XIX ст. у зв'язку з прагненням до самоідентифікації у суспільстві, усвідомленням своєї інакшості, бажанням саморозкриття і руйнування патріархального стереотипу щодо ролі жінки в суспільстві жінки-письменниці О. Кобилянська, Леся Українка створюють «нові» жіночі образи, що стають об'єктом дослідження багатьох сучасних літературознавців, таких як І. Кукуленко, Р. Іванчук, І. Ірошка, Я. Поліщук, М. Подійна, Н. Зборовська, О. Бажан, Н. Рудецька, О. Пастушенко, О. Крамарська, Л. Томчук, С. Філоненко. При цьому чоловічі образи у жіночому письмі цього періоду довгий час залишаються поза увагою. Це можна пояснюється тим, що ґендерний підхід онтологічно пов'язаний з феміністичною критикою мистецтва, однією з провідних концепцій якої є ствердження андроцентричності існуючої культури. Тобто чоловіче, як загальнолюдське, було і є предметом дослідження у традиційному літературознавстві. І лише наприкінці XX ст. літературознавці згадують про появу «нового» чоловіка поруч із «новою» жінкою в українському жіночому феміністичному письмі кінця XIX – початку XX ст.

Отже, актуальність даної статті визначається тим фактом, що досі не було здійснено комплексного структурно-семантичного аналізу чоловічих характерів у жіночій феміністичній прозі кінця XIX – початку XX ст., як і не було створено типології чоловічих характерів у жіночій прозі цього періоду.

У контексті ґендерного літературознавства привертає увагу літературна спадщина О. Кобилянської – однієї з найпопулярніших письменниць другої половини XIX ст. Як відомо, О. Кобилянська є новаторкою у просторі жіночої феміністичної прози, в її оповіданнях відбиваються погляди не тільки на «нову» емансиповану жінку XX ст., але й чоловіка, що пропагує ідеї емансипації – як фемінної, так і маскулінної. Саме цим зумовлюється вибір матеріалу дослідження – творів О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала» та «Людина». Зокрема, привертає увагу те, що в зазначених творах зображено два полярні типи чоловічих характерів. Один з них є носієм традиційної патріархальної свідомості («У неділю рано зілля копала»), другий уособлює новий прогресивний тип чоловіка («Людина»), тому вважаємо за доцільне розглянути, як ці чоловічі типи вписано в художній контекст творчості О. Кобилянської.

Відомо, що як митець О. Кобилянська сформувалася у межах тогочасної європейської культури і своїми першими творами у 90-х роках XIX ст. являла досить яскравий контраст усьому офіційному українству. Її погляди аж ніяк не вписувалися в літературу, що, головним чином, спиралася на народницько-етнографічну традицію й орієнтувалась на твори М. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчок. Вплив на О. Кобилянську західноєвропейської літератури, різної за напрямками і змістом, призвів до того, що у творах письменниці поряд із традиційним чоловічим характером постає «новий» чоловік, носій прогресивної свідомості, в якій втілюється авторська позиція щодо ролі жінки в сучасному їй світі і відносин між чоловіком та жінкою [4, с. 13].

Зокрема, в повісті «Людина» носієм нової, протилежної патріархальній свідомості є молодий студент-медик Стефан Лієвич. У творі «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянська зображує традиційний патріархальний тип чоловіка, створюючи образ парубка із заможної сільської сім'ї – Гриця. Співставлення цих двох характерів дасть нам змогу з'ясувати, в чому полягає ідеал чоловіка для емансипованої жінки XIX століття.

Передусім привертає увагу те, що Стефан Лієвич і Гриць належать до різних соціальних прошарків: Стефан – освічена інтелігентна людина, студент; Гриць – сільський неосвічений парубок. На нашу думку, така різниця не є випадковою, адже О. Кобилянська вважала, що роль освіти є визначною у боротьбі з пережитками минулого в людині та у суспільстві в цілому. Тому саме в образі Стефана письменниця втілила своє бачення «нового» чоловіка, щодо Гриця, то, напевне, традиційність і обмеженість його поглядів певною мірою можна пояснити відсутністю освіти.

Велику роль у характеротворенні образів О. Кобилянською відіграє портретна поетика. Звернемось до портрета Лієвича. Відомо, що світовідчуттю О. Кобилянської як жінки-митця притаманне бачення нерозривної єдності добра та краси, зв'язку між

естетичним та етичним. Можливо, саме тому майже усім персонажам О. Кобилянської притаманна фізична краса. Тому не випадково Стефан Лієвич є вельми привабливим, у ньому спостерігаємо гармонійну єдність справжньої чоловічої вроди, доброго серця й непересічного розуму. Гриць також є красенем, але, якщо Лієвича письменниця словами Олени порівнює із ведмедем («… стояв ти, мій московський ведмідь…»), маючи на увазі відкритість, прямоту його характеру, то Гриця О. Кобилянська порівнює з орлом («він пустив коня і летів, мов орел»), що наголошує на певній небезпеці, яка може походити від парубка, адже орел – хижак. Важливою особливістю чоловічого характеротворення О. Кобилянської є те, що портрети чоловіків подаються крізь призму бачення їх жінками. У цьому проявляються імпресіоністичні тенденції творчості О. Кобилянської, коли основна увага акцентується не на предметі зображення, а саме на враженні, яке він справляє [3, с. 15-16]. Тому портрети, створювані письменницею є глибоко – ліричними, суб'єктивними, зовнішнє, позаособистісне в них переломлюється крізь особистісне начало [2, с. 35-37]. Так, портрет Стефана Лієвича, змальований крізь Оленине сприйняття, є чуттєвим, емоційним, увага звертається до таких деталей, які могла б помітити тільки жінка: «не чути було від тебе помад та пахощів на милю, не обертав ти себе в якусь модну малпу, великий та здоровий, стояв мій пан і король...» [5, с. 224-225].

Специфічне жіноче бачення дається взнаки і при створенні портрета Гриця. Так, наприклад, увага привертається до такої деталі як очі, крізь них ми дізнаємось про внутрішній стан парубка: «окинув її поглядом повного зачудування, вигребущий цікавий погляд, щирий простий погляд, сміється веселими очима, заіскреними очима, великими щирими, як небо голубими очима, молодим гострим оком, бистрим оком» [5, с. 185].

Якщо звернутись до сюжетної канви оповідання, тут ми простежуємо ще одну специфічну рису жіночого письма, і письма О. Кобилянської зокрема: чоловік постійно зображується у жіночому просторі, він не залучений до сфери чоловічої діяльності, таким чином, сутність мужності для О. Кобилянської, полягає не у демонстрації фізичної сили чоловіка, не у демонстрації його інтелектуальних здібностей, а передусім, у розкритті його ставлення до жінки. Кожного разу ми зустрічаємось зі Стефаном та Грицем лише у процесі їх спілкування з представницями жіночої статі. Так, звичайне місце перебування Лієвича – вітальня пані радникової, тобто традиційно жіночий простір. У той час як за чоловічою діяльністю, навіть за навчанням, ми Стефана ніколи не бачимо, адже це не є істотним для розкриття проблеми взаємовідносин чоловіка та жінки. Гриця, як і Стефана, ми ніколи не зустрічаємо працюючим, або у колі інших парубків, якщо ми звернемось до сюжету оповідання, то побачимо, що Гриць представлений нам також лише у процесі його спілкування з жінками, що відбувається на лоні пишної буковинської природи.

Взагалі, спілкування героїв та героїнь є важливим сюжетотвірним елементом оповідань О. Кобилянської, адже її персонаж є більшою мірою суб'єктом свідомості, ніж суб'єктом дії, тобто мета письменниці полягає в розкритті сутності внутрішнього світу людини, психологічних особливостей, саме тому великого значення набуває такий елемент композиції, як діалог. Якщо звернутись до розглянутих нами оповідань, ми простежимо наявність великої кількості діалогів Стефана та Олени, Гриця, Тетяни та Настки, адже крізь діалог можна простежити по-перше, характер взаємовідносин героїв, їх ставлення одне до одного, прояв поваги або, навпаки, зневагу, по-друге, – еволюцію почуттів героїв, їх внутрішній стан.

Так, у повісті «Людина» саме Олені належить провідна роль у розгортанні розмови, і в той час, як дівчина детально висловлює свої думки, Стефан лиш коротко відповідає їй, намагається підлаштуватись під її напрямок думок. Таким чином, ми відчуваємо, що саме жінці О. Кобилянська надає активну позицію у житті. Але, в той же час, у діалогах Стефана з Оленою відчувається духовна єдність, спільність світосприйняття, підкреслюється їхня інтелектуальна рівність, щире Оленине захоплення Стефаном, що втілює її ідеал чоловіка, а отже й ідеал О. Кобилянської. Зауважимо, що саме в діалогах Стефана і Олени розкриваються прогресивні для свого часу погляди молодого чоловіка на роль жінки у родині та суспільстві. Зокрема, звертаючись до Лієвича Олена говорить: «…так, Стефане, з першої хвилини, я переконалась, що ти говорив правду, а не так, як багато мужчин, що був дійсно цілою людиною, не дробився в кусники для всіх і нікого, не гнувся, а прямував безоглядно до одного, до праведного; що задивлювався на жінок не очима нинішнього брудного егоїзму, а людини людяної» [5, с. 230-231]. Тут словами своєї героїні промовляє сама письменниця, адже як відомо, ідеалом О. Кобилянської була вільна природна людина, незалежна від стереотипів та норм, нав'язуваних суспільством. Ідея жіночої емансипації, що пронизує багато творів О. Кобилянської, може однаковою мірою розглядатись і як ідея чоловічої емансипації, адже Лієвич є єдиним представником сильної статі, що не злякався встати на захист жінок, визнати їх рівність з чоловіками, право на незалежність. При цьому, однак, письменниця акцентує увагу на самотності героя, називаючи його «апостолом правди», О. Кобилянська наголошує на непростій драматичній долі Лієвича, приреченого торити шлях непорозуміння й осуду через нетрадиційність своїх поглядів. Розглянувши образ Стефана Лієвича, не можна не помітити, що він є певною мірою проекцією авторського «Я» О. Кобилянської. Стефан навчається за кордоном і також дивиться на оточуюче його суспільство ніби осторонь, крізь призму тих ідей, які він почерпнув у Європі, про що яскраво свідчить його монолог: «Емансипація жіноча в Швейцарії або і в інших поступових краях – се точка давно виборена. Приходиться соромитися, що тут жінки остались ще так позаду за другими народами; не то, що не журяться самі про се, щоби здобути собі рівноправність із мужчинами, але вважають її якоюсь химерою» [5, с. 235].

Крізь діалог розкривається також і світобачення іншого чоловічого характеру О. Кобилянської,

центрального образу оповідання «У неділю рано зілля копала» – Гриця, а саме його розуміння жінки, її ролі в суспільстві. Так, розмовляючи з Насткою, парубок постійно демонструє зверхнє й зневажливе ставлення до неї і жіноцтва взагалі: «А вас всіх, білих і чорнявих, загалом я люблю, хоч ви всі на одно копито і добрі, і красні, і дурні. Ви, дівчата, – говорить Настуні, – всі дурні» [5, с. 187-188]. При цьому можна помітити, що саме Гриць є активним ініціатором розмов, у той час як Настка більше виступає пасивним слухачем, дослухається до нього, відповідає на його запитання.

Однак у ставленні до другої героїні оповідання, Тетяни, Гриць проявляє себе інакше, він відчуває незвичну непокору Тетяниного характеру. Тому можна простежити, як Гриць та Тетяна міняються ролями, і вже не чоловікові, а жінці належить ініціатива у розгортанні стосунків. Саме на покорі перед Тетяною, перед силою її характеру акцентує О. Кобилянська, коли йдеться про спілкування Гриця й Тетяни: «спитав з покорою в голосі, каже він з покорою і кланяється їй нараз низько аж до ніг; я ж не кажу, що ти наймичка, – обзивається він і тепер, як перше, з якоюсь покорою в голосі; він упав, кланяється, мов перед царівною» [5, с. 281-182]. Гриць не відповідає сильному духу Тетяни, усвідомлює свою слабкість перед дівчиною: «До глибини вражений несвідомою певністю її істоти, власть якої він лиш відчуває і з якою не може упоратися».

Отже, у ставленні до жінок проявляється суттєва різниця між Грицем та Стефаном. Адже, на противагу Стефану, Гриць проявляє зневагу до жінок, що ми бачимо на прикладі його спілкування з Насткою, а зустрівши Тетяну, образ якої певною мірою співпадає з образом Олени Ляуфер, Гриць відчуває не повагу до неї, не внутрішню гордість за дівчину, а страх через усвідомлення власної нездатності співіснувати з жінкою, яка розуміє, що не є його служницею або нерівною йому.

Образ Гриця є протилежністю образу Стефана. Грицеві бракує сили волі Лієвича, адже велика сміливість потрібна для того, щоб кинути виклик суспільній моралі, зруйнувати традицію, подивитись в обличчя невідомого. Тому, коли перед Грицем постало питання: одружитися з Насткою чи Тетяною, він обрав Настку, з якою все зрозуміло і просто. Саме в цьому виборі й проявляється внутрішня слабкість Гриця, невпевненість у власній здатності співіснувати з Тетяною, з її прагненням до незалежності й рівності. Гриць є негідним Тетяниної руки та серця. І своїми запитами, і своїм розумом, і своєю свідомістю йому ніколи не дорівнятися до неї, такої вольової і відчайдушної. Якщо Тетяна певною мірою уособлює собою тип «нової» жінки, яка потребує «нового» чоловіка, то Гриць внутрішньою організацією своєї душі не відповідає Тетяні, тому що сам не є таким, його свідомість обтяжена давніми традиціями та стереотипами. Тетяна і Гриць належать до різних світів, відповідно до світу прогресивного, світу майбутнього та світу старого, сповненого пережитків минулих століть.

Як ми уже згадували раніше, характерам О. Кобилянської притаманний глибокий психологізм, для розкриття порухів душі своїх героїв письменниця часто звертається до ліричних відступів у формі опису природи, що є результатом неоромантичних тенденцій у її творчості. Природа в О. Кобилянської слугує не тільки зображенням місця дії, але стає водночас індикатором почуттів героїв, несе певне психологічне навантаження. Так, коли Гриць чекає на Тетяну, весь ліс завмирає й дослухається разом з ним: «жде… Лісом іде легкий шум. Колишуться ледве замітно ширококрилі смереки. Щось шепочуться перешіптуються – урочисто настроюються. Здавалося, святкують... А там, в долині, в пропасті, журчить потік, щось і собі приповідає» [5, с. 190].

Таким чином, ми бачимо, що у жіночому українському письмі, зокрема у творах О. Кобилянської поряд із образом «нової» жінки, сильної і цілеспрямованої, поборниці власного права бути людиною у повному значенні цього слова, мати право самостійно вирішувати свою долю, а не йти доріжкою, протореною мільйонами безправних попередниць, конструюються два протилежні характери чоловіків. З одного боку, це чоловік слабкий, носій традиційної патріархальної свідомості, слабкість якого полягає у неспроможності зруйнувати стереотип, у страху перед сильною незалежною жінкою. Це чоловік-консерватор, нездатний зрозуміти «нову» героїню, що боїться йти новим невідомим шляхом, з іншого боку – це чоловік, що має достатньо внутрішньої сили й мужності повстати проти загальної усталеної моралі, зламати стереотипи, стати на захист жіночих прав, побачити в жінці людину рівну собі, або кращу, такий чоловік у розумінні О. Кобилянської є сильним, освіченим, вільним керувати собою на власний розсуд, не зважаючи на загальноприйняту мораль.

Звертаючись до поетики письменниці, ще раз підкреслимо, що специфічною рисою, характерною для творчості О. Кобилянської, та жінок-письменниць взагалі, є зображення чоловіків у суто жіночому просторі: у вітальнях, за «сердечними» розмовами, на лоні пишної романтичної природи, що й зумовлює оцінку чоловічих характерів з суто жіночої перспективи, через бачення їх жінками, тому портрети чоловіків є суб'єктивними, ліричними, з присутністю акценту на певних елементах, важливих для жінки, таких як, наприклад, наявність парфумів, деталі одягу, поводження з жінками, вираз очей. В жінці емоції та почуттєва сфера переважають над сферою раціонального, тому й у чоловічому характеротворенні О. Кобилянська основну увагу приділяє чуттєвій сфері, виявленню порухів душі чоловіка, його внутрішніх переживань, при цьому першочергового значення в оцінці чоловіка набуває його ставлення до жінки. Герої О. Кобилянської через психологічну спрямованість її прози є суб'єктами думки, а не дії, тому важливим елементом у розкритті сутності їхніх характерів стає діалог, що репрезентує процес внутрішнього розвитку героїв, зокрема, їхнє ставлення до жінки. Для підкреслення певних істотних рис чоловічих характерів О. Кобилянська застосовує яскраві порівняння. Великого значення при створенні емоційного стану героя набувають ліричні відступи у формі опису природи, що наче мелодія за кадром фільму виражає загальну емоційну тональність моменту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Гендерна літературна теорія та критика / В. Агеєва // Основи теорії гендеру : [навч. посібник]. – К. : «К. І.С.», 2004. – С. 426–445.
2. Білоус Н. Феміністична проблематика прози Ольги Кобилянської / Н. Білоус // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 1. – С. 36–38.
3. Гаврилюк О. Тема духовного розкріпачення жінки у творчості О. Кобилянської / О. Гаврилюк // Дивослово. – 2006. – № 4. – С. 15–18.
4. Погребенник В. Золоте пасмо художньої прози Ольги Кобилянської / В. Погребенник // Кобилянська О. Людина. – К., 2000. – С. 5–14.
5. Кобилянська О. Повісті. Оповідання / О. Кобилянська. – К. : Дніпро, 1989. – 672 с.

© Мехдієва Т. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 03.09.2012 р.